

พระวัดป่าอีสาน : การช่วงชิงพื้นที่ภายใต้กลไกอำนาจรัฐ

Forest Monks in Isan : Space Contestation in State Apparatus

ธีระพงษ์ มีไธสง / Theerapong Meethaisong

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

บทคัดย่อ : พระวัดป่าอีสานเคยมีบทบาทโดดเด่นเป็นอย่างมาก ในสมัยรัชกาลที่ 3-5 โดยพระวัดป่าถือกำเนิดจาก พระวชิรญาณภิกขุ ได้ปฏิรูปองค์กรทางพระพุทธศาสนาด้วยการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายขึ้น เมื่อทรงลาผนวชมาครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ส่งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่ผ่านการถ่ายทอดอุดมการณ์รัฐไปยังหัวเมืองอีสานเพื่อปฏิรูปสังคมอีสาน พอถึงสมัยรัชกาลที่ 5 บริบททางหัวเมืองอีสานตกอยู่ภายใต้การคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก ทำให้รัฐดำเนินนโยบายเพื่อทำพื้นที่อีสานและชาวอีสานซึ่งมีวัฒนธรรมแบบลาวให้กลายเป็นคนไทย โดยปฏิรูปหัวเมืองอีสานและยึดอำนาจเพื่อรวมศูนย์มาอยู่ที่ส่วนกลาง ทางฝ่ายคณะสงฆ์ได้ออกพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์เพื่อควบคุมพระสงฆ์และมอบอำนาจเบ็ดเสร็จให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสบัญชาคณะสงฆ์ด้วยการส่งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายไปยังหัวเมืองอีสานเพื่อปฏิรูปความเชื่อชาวอีสานที่เป็นแบบลัทธิขางให้กลายเป็นมาตรฐานส่วนกลางแบบรัฐไทย การเคลื่อนไหวของกลุ่มพระสงฆ์สายอุดมการณ์รัฐต้องเผชิญหน้ากับพระสงฆ์ท้องถิ่น และพระสงฆ์สายอุดมการณ์ศาสนา รวมถึงกลุ่มอำนาจท้องถิ่น เพื่อการช่วงชิงพื้นที่อีสานเป็นไปอย่างเข้มข้น จนในที่สุด นำไปสู่การปรับตัวและการสร้างอัตลักษณ์ใหม่ของพระสงฆ์สายวัดป่าอีสานภายใต้บริบทของประเทศไทยสมัยใหม่

คำสำคัญ : พระวัดป่า, การช่วงชิงพื้นที่, กลไกอำนาจรัฐ

Abstract : The forest monks in Isan used to take a significant role from the reign of King Rama III to V. The forest monks derived from the Buddhism reformation arisen by Phra Vajirayana Bhikkhu who founded the Dhammayuttika Nikaya. After being divested of the robes of the Buddhist priesthood, he reigned as the King Rama IV. The King sent the Dhammayuttika Nikaya monks who would impart the state ideology to the main cities of Isan to reform its society. Until the reign of the King Rama V, the context of the main cities in Isan had become overwhelmed by the westernized power. Consequently, the

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย เรื่อง พระสงฆ์กับอำนาจรัฐไทย : กรณีศึกษาธรรมยุติกนิกายในภาคอีสาน

state needed to make a policy to realign either the people or the areas around Isan from Lao cultures to the Thais. Then, the reformation of the Isan main cities was preceded by centralization policy. The clergy enacted the passage of Sangha Act to rule all monks as well as assign authority to the Supreme Patriarch Krom Phraya Vajirayanavarorot to dominate the clergy. As a result, the Dhammayuttika Nikaya monks were sent to the main cities of Isan to reform its people from the belief of Lan Chang to the centralized standard of the state. So there was a confrontation between the two groups of monks : the state ideology and the local belief, including, those of religious ideology and the local ascendancy. All of these groups aimed to intensively find a space contestation in Isan areas. Finally, they had adapted and installed a new identity for the Isan forest monks under the context of modern Thai state.

Keywords : Forest Monks, Space Contestation, State Apparatus

บทนำ

คนทั่วไปรับรู้พระสงฆ์สายวัดป่าในมโนทัศน์ที่เกี่ยวกับพระสายกรรมฐานที่ปลีกวิเวกไปตามป่าเขา มักน้อยสันโดษ มีอุดมการณ์ที่มุ่งเน้นการปฏิบัติธรรมเพื่อการหลุดพ้นเป็นหลัก ไม่ปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอกทั้งในมิติสังคม การเมือง แต่เมื่อเราศึกษาให้ลึกลงไป ในกระบวนการเคลื่อนไหวของกลุ่มพระสงฆ์วัดป่าในภาคอีสาน กลับพบข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของพระสงฆ์ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3-5 การเคลื่อนไหวของกลุ่มพระสงฆ์ในช่วงนี้อาจแบ่ง 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ พระสงฆ์วัดป่ากลุ่มหนึ่ง พยายามจะปลีกวิเวกปฏิบัติธรรมไปตามอุดมการณ์ทางศาสนา ส่วนพระสงฆ์อีกกลุ่มหนึ่งกลับมีปฏิสัมพันธ์เชิงอำนาจกับรัฐไทยผ่านการปกครอง แล้วแสดงบทบาทภายใต้การใช้อำนาจรัฐเพื่อตอบสนองการปฏิรูปโครงสร้างทางสังคมอีสาน ด้วยเหตุผลเพื่อความมั่นคงของชาติจากภัยของนักล่าอาณานิคมตะวันตก โดยเฉพาะฝรั่งเศสที่รุกคืบยึดดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง (Keyes 1966 : 29-30) พระสงฆ์กลุ่มหลังนี้อาจเรียกว่า พระวัดป่าสายอุดมการณ์รัฐ

การทำงานของพระวัดป่าอีสานสายอุดมการณ์รัฐไทยเพื่อปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของชาวอีสานที่มีรากฐานมาจากวัฒนธรรมแบบลาวให้กลายเป็นคนไทยตามมาตรฐานรัฐส่วนกลาง รัฐเองคงมองเห็นจุดแข็งของวัฒนธรรมทางความเชื่อของคนอีสานที่แนบแน่นอยู่กับพุทธศาสนา ชาวอีสานเชื่อฟังพระสงฆ์ในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณอย่างสูงสุด จึงพยายามดึงเอาพระสงฆ์ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของชาวอีสานมาร่วมทำงานในฐานะเป็นกลไกของรัฐเพื่อการปฏิรูปสังคมและความเชื่อของชาวอีสาน

การเคลื่อนไหวของพระสงฆ์วัดป่าสายอุดมการณ์รัฐภายใต้การทำงานผ่านกลไกอำนาจรัฐนำไปสู่การเผชิญหน้ากับกลุ่มความเชื่อเดิมที่ยึดครองพื้นที่ทางอำนาจและความเชื่อไว้อย่างมั่นคง และกลุ่มพระสงฆ์วัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนากการเคลื่อนไหวของกลุ่มพระสงฆ์สายอุดมการณ์รัฐเพื่อช่วงชิงพื้นที่ทางความเชื่อในอีสานเป็นไปอย่างเข้มข้นและน่าสนใจยิ่ง

วิธีการวิจัย

ผู้วิจัย ได้ศึกษาในเชิงคุณภาพ โดยอาศัยข้อมูลจากเอกสารเป็นเบื้องต้น จากนั้น ลงพื้นที่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี และจังหวัดสกลนคร เพื่อเก็บข้อมูลด้วยการสัมภาษณ์กลุ่มตัวอย่างที่เป็นพระสงฆ์และนักวิชาการทางศาสนา จำนวน 20 รูป/คน เมื่อได้ข้อมูลทั้งสองส่วนแล้ว นำข้อมูลมาจัดกระทำด้วยการแยกแยะ ตรวจสอบความถูกต้อง จากนั้น ก็วิเคราะห์ และนำเสนอในเชิงพรรณนาวิเคราะห์

วัตถุประสงค์การวิจัย

ผู้วิจัยต้องการศึกษากระบวนการเคลื่อนไหวพระวัดป่าธรรมยุติกนิกายอีสานในบริบทของอำนาจรัฐไทยภายใต้การเปลี่ยนแปลงสังคมจนนำไปสู่การช่วงชิงพื้นที่ด้วยวาทกรรมอำนาจโดยมีพระสงฆ์วัดป่าธรรมยุตเป็นผู้ขับเคลื่อนกระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมอีสานด้วยกลไกอำนาจรัฐ

ผลการวิจัย

จากข้อมูลทั้ง 2 ส่วน พบว่า พระวัดป่าอีสานถือกำเนิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 พระสงฆ์เหล่านี้เดิมเป็นพระสงฆ์ท้องถิ่นอีสาน โดยเฉพาะจากหัวเมืองอุบล มีโอกาสเดินทางเข้ากรุงเทพฯ เพื่อไปศึกษาหาความรู้ และได้พบพระสงฆ์ที่มีบทบาทสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงคณะสงฆ์ไทย คือ พระวชิรญาณภิกขุซึ่งตั้งนิกายใหม่เรียกว่า “ธรรมยุติกนิกาย” พระสงฆ์อีสานเหล่านั้นก็ได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นธรรมยุต (เดิม วิชาญ พจนกิจ 2546 : 489-490) ต่อมา พระวชิรญาณภิกขุได้ลาผนวชแล้วขึ้นครองราชย์ ก็ได้อาศัยพระสงฆ์อีสานที่เคยร่วมก่อตั้งธรรมยุติกนิกายเป็นผู้ร่วมในกระบวนการพัฒนาชาติไทย โดยได้ส่งพระสงฆ์ที่ผ่านการฝึกฝนอุดมการณ์รัฐแบบพุทธศาสนาส่วนกลางตามแนวธรรมยุตไปเผยแพร่หลักคำสอนและแนวปฏิบัติแบบธรรมยุตในอีสานจนแพร่หลายมากขึ้น (Tylor 1996 : 99-102) ในขณะเดียวกัน พระสงฆ์ท้องถิ่นที่เป็นธรรมยุตบางกลุ่มก็มีความเห็นคล้อยตามกลุ่มพระสงฆ์ที่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ แต่บางกลุ่มก็ไม่เห็นด้วยและเคลื่อนไหวไปตามแนวทางอุดมการณ์แบบพุทธศาสนา คือการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อจะวิเคราะห์ให้เห็นถึงประเด็นการช่วงชิงพื้นที่ในอีสาน อาจแบ่งพระสงฆ์สายวัดป่าอีสานออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ

1. กลุ่มพระสงฆ์วัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนา คือ กลุ่มพระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล และพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต ที่มุ่งปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ปลีกวิเวก และหลีกเลี่ยงจากการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ มักดำรงชีพด้วยการธุดงค์ไปตามป่าเขาลำเนาไพร เพื่อทำลาสิกขา และมุ่งความหลุดพ้นคือนิพพาน แม้ว่าช่วงแรกก็ได้เข้าร่วมกระบวนการตามอุดมการณ์รัฐ แต่ต่อมาได้พยายามปลีกแยกตัวออกจากกระบวนการดังกล่าว

2. กลุ่มพระสงฆ์วัดป่าสายอุดมการณ์รัฐ คือ พระสงฆ์ที่เข้าไปศึกษากระบวนการทศนิจากรัฐส่วนกลาง แล้วนำอุดมการณ์รัฐมาเผยแพร่ในอีสาน เริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ที่มีพระวชิรญาณภิกขุ ผู้ก่อตั้งธรรมยุติกนิกายเป็นผู้นำสูงสุด เริ่มกระบวนการเคลื่อนไหวครั้งแรกที่หัวเมืองอุบล โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดสุปฏิหาราม ทำงานเชื่อมโยงไปยังอำนาจส่วนกลางซึ่งมีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่วัดบวรนิเวศ และวัดบรมนิวาส พระสงฆ์อีสานกลุ่มแรกที่ได้รับการคัดเลือกจากรัชกาลที่ 4 คือ พระติ พนฺธุโล พระม้าวเทวธมฺมิ ส่งไปยังหัวเมืองอุบลราชธานี แม้ว่าจะใช้กลไกอำนาจรัฐรวมถึงงบประมาณอย่างเต็มที่ แต่การเผยแพร่อุดมการณ์รัฐยังไม่ประสบความสำเร็จมากนัก เห็นได้จากการขยายวัดธรรมยุติกนิกายได้เฉพาะในหัวเมืองอุบลราชธานีเท่านั้น (พระพรหมมุนี 2479 : 32-33) แต่ต่อมาในยุคพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) ท่านมีบทบาทต่อหัวเมืองอุบลราชธานีเป็นอย่างมาก (พระวิศักดิ์ ฐิตธมฺโม 2558 : สัมภาษณ์) และได้รับการสนับสนุนเต็มที่จากการออกพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เอื้อให้กับคณะธรรมยุติกนิกายได้มีสถานะและอำนาจที่ชัดเจนภายใต้การบังคับบัญชาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์รวมถึงรัฐในขณะนั้นด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้เริ่มนโยบายจากการปฏิรูประบบการศึกษาพระปริยัติธรรมให้เป็นแบบมาตรฐานส่วนกลาง บังคับให้ภิกษุสามเณรเรียนพระธรรมวินัยเป็นภาษาไทย มีการสอบความรู้ด้วยวิธีสอบเขียน กำหนดให้เป็นหลักสูตรภาคบังคับสำหรับคณะสงฆ์ ที่เรียกว่า “นักธรรม” เป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมภาษาไทยคู่กับภาษาบาลีที่จัดโดยรัฐไทยส่วนกลาง จากนั้น ทรงเห็นว่า นอกจากการเรียนหลักสูตรเฉพาะพระสงฆ์สามเณร อาจทำให้อุดมการณ์รัฐไทยไม่ประสบผลสำเร็จในวงกว้าง จึงทรงริเริ่มให้ภิกษุสามเณรเรียนพระปริยัติธรรมกับวิชาการอื่น ๆ ที่เอื้อต่อการสั่งสอนพุทธศาสนา ภิกษุสามเณรที่สอบไล่ได้ตามหลักสูตรก็ทรงตั้งเป็นเปรียญเช่นเดียวกับผู้สอบไล่ได้ในสนามหลวงตามแบบเดิม แต่เรียกว่า “เปรียญมหามกุฏ” ส่วนการศึกษาของคนทั่วไปได้ตั้งโรงเรียนภาษาไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นตามวัดธรรมยุต โดยใช้หลักสูตรที่เรียกว่า “หลักสูตรมหามกุฏ” เช่น โรงเรียนวัดบวรนิเวศ โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม เป็นต้น มีวัตถุประสงค์ในการช่วยรัฐ โดยให้เป็นลักษณะโรงเรียน “celetak” คือโรงเรียนราษฎร์แบบอยู่ประจำ เป็นต้นแบบและบังคับให้เอกชนทำตาม ต่อมา

ได้ออนให้กระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการ) เป็นผู้ดำเนินการแทน

การเคลื่อนไหวที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การตั้งโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น เพื่อพิมพ์หนังสือ ตำราเรียนที่ทรงพระพันธ์ขึ้นให้แพร่หลาย แนวคิดนี้ อาจได้รับอิทธิพล มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ที่ทรงร่วมมือกับบาทหลวงนำเอาวิทยาการการพิมพ์สมัยใหม่เข้ามา ในวัดบวรนิเวศ ทำให้เกิดโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย มีการออกนิตยสารรายเดือน รวมทั้ง นำเสนอข่าวเกี่ยวกับกิจการมหามกุฏราชวิทยาลัย และพิมพ์หนังสือเผยแพร่อีกมากมาย พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริจะขยายการศึกษา ขึ้นพื้นฐานไปยังประชาชนทั่วราชอาณาจักร เพราะทรงเห็นว่าการศึกษาเป็นพื้นฐานสำคัญ ในการพัฒนาชาติบ้านเมือง จึงมอบอำนาจให้สมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรสจัดการศึกษา ในหัวเมืองทั่วราชอาณาจักร โดยให้บรรดาพระเถระในส่วนกลางและหัวเมืองตั้งโรงเรียนสอนเด็ก พระเป็นผู้สอนเอง รัฐเป็นผู้เกื้อกูล (กรมการศาสนา 2526 : 54) โดยเฉพาะในหัวเมืองอีสาน อาศัยวัดซึ่งเคยเป็นแหล่งให้การศึกษามาแต่โบราณ เป็นฐานในการขยายการศึกษาแผ่ขยาย ทางการอุดมการณ์รัฐส่วนกลาง

เพื่อให้ระบบการศึกษาตามอุดมการณ์ของรัฐแพร่หลาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อได้รับมอบอำนาจอย่างเบ็ดเสร็จจากพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงดำเนินการคัดเลือกพระเถระผู้มีความสามารถทั้งฝ่ายธรรมยุต และมหานิกายรวม 13 รูป ส่วนมากเป็นพระธรรมยุต เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ เพื่อจัดการศึกษาตามหัวเมืองสำคัญ ๆ ทั่วราชอาณาจักร โดยมอบหมายให้ฝ่ายบ้านเมือง คือ กระทรวงมหาดไทย เป็นผู้สนับสนุนและอำนวยความสะดวกแก่พระสงฆ์ให้มีประกาศ เป็นแนวปฏิบัติไปยังข้าหลวง และกรมการเมืองต่าง ๆ ทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ให้กรม การเมืองจัดชายฉกรรจ์ช่วยแบกหามส่งพระสงฆ์เป็นทอด ๆ จากหมู่บ้านหนึ่งถึงอีกหมู่บ้านหนึ่ง มีคนคอยถางทางอำนวยความสะดวก รวมทั้งจัดสถานที่พักและอาหารบิณฑบาตเป็นอย่างดี (เปรมวิทย์ ท่อแก้ว 2534 : 116) จนขยายการศึกษาขึ้นพื้นฐานออกไปได้ทั่วประเทศโดยใช้ พระสงฆ์เป็นผู้ขับเคลื่อนในการปฏิรูปหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยระบบการศึกษาแบบอุดมการณ์รัฐ ส่วนกลาง การเคลื่อนไหวในลักษณะนี้ นอกจากสามารถเผยแพร่อุดมการณ์รัฐแล้ว ยังทำให้ พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้เป็นที่รู้จักมากขึ้น โดยเฉพาะในอีสานสุลัทธิ ศิวรักษ์ (2547 : 31) สะท้อนว่า “การสอนพุทธศาสนาโดยโรงเรียนนั้น คือการฆ่าสภาระแห่งพระธรรม โดยเฉพาะ การเรียนการสอนพระปริยัติธรรมที่จัดขึ้นแต่สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ วโรรส”

การทำงานดังกล่าว ดูเหมือนว่าจะประสบผลสำเร็จ แต่เมื่อวิเคราะห์ในเชิงลึกแล้ว จะเห็นว่า คณะสงฆ์ธรรมยุติกกลับเผชิญกับความขัดแย้งกับคณะสงฆ์มหานิกาย เพราะพระสงฆ์ธรรมยุติกได้กลายเป็นกลุ่มที่กุมอำนาจรัฐแต่เพื่อให้ใช้อำนาจได้อย่างมีประสิทธิภาพ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงเสนอให้รัฐออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ร.บ. 121) เป็นเครื่องมือที่ให้อำนาจกับพระสงฆ์กลุ่มธรรมยุติกนิกายอย่างชอบธรรม เห็นได้จากการจัดโครงสร้างคณะสงฆ์ตาม พรบ.ใหม่แบ่งการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็น 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติก และคณะกลาง มีสมเด็จพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะ และมีพระราชคณะเจ้าคณะรองคณะละรูปพระเถระทั้ง 8 รูปนี้ยกขึ้นเป็นมหาเถรสมาคม เป็นองค์กรสูงสุดในคณะสงฆ์และเป็นที่ปรึกษาในการพระศาสนา เป็นที่น่าสังเกตว่า คณะธรรมยุติก ได้รับการสถาปนาขึ้นให้อำนาจเทียบเท่ากับคณะสงฆ์ส่วนอื่น ๆ เสมือนได้รับพรวิเศษจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ปกครองตนเองโดยไม่ต้องขึ้นอยู่กับปกครองของคณะอื่น (ศรีสุพร ช่วงสกุล 2530 : 67) คณะธรรมยุติกานี้ มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้มีอำนาจปกครองสูงสุดซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นคณะที่มีอำนาจปกครองคณะสงฆ์ทั้งประเทศเลยทีเดียว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสยังได้รับการแต่งตั้งให้เป็นประธานในที่ประชุมมหาเถรสมาคม ซึ่งเท่ากับทรงปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราชผู้มีอำนาจเบ็ดเสร็จสามารถสั่งการได้ทั่วราชอาณาจักร

หลักฐานที่แสดงถึงการมีอำนาจเบ็ดเสร็จคือ ได้รับความไว้วางใจจากรัชกาลที่ 5 ให้ควบคุมกระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการ) เห็นได้จากการรับสั่งชี้แจงแก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการให้พระสงฆ์มีอำนาจในการปกครองตนเอง โดยให้เหตุผลว่า ที่ผ่านมากฎหัตถ์ปกครองคณะสงฆ์แล้ว ทำให้เกิดปัญหา และเสนอว่า ควรถวายอำนาจเด็ดขาดแก่พระองค์ในการปกครองคณะสงฆ์ในฐานะทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปด้วยความเรียบร้อย ตลอดรัชกาลนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงมีอำนาจในการปกครองสูงสุด แม้แต่เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงธรรมการยังต้องทำตามรับสั่ง จนถึงสมัยรัชกาลที่ 6 “ได้ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนาถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นพระอัครปกครอง” ทำให้อำนาจการปกครองคณะสงฆ์ทั้งหมด ตกอยู่ภายใต้อำนาจของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ตั้งแต่เดือนกันยายน พ.ศ. 2455 เป็นต้นมา นับว่า พระองค์เป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกของไทยที่ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงด้วยพระองค์เอง (พระองค์ที่ 10 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2552) นอกจากมีอำนาจสูงสุด

ทางการปกครองคณะสงฆ์แล้ว พระองค์ยังทรงใช้เครื่องมือทางการศึกษาในการปรับเปลี่ยนทัศนคติของชนในสมัยนั้น ด้วยการทรงรจนาดารารเรียนภาคบังคับ เช่น หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี โท เอก หลักสูตรบาลีไวยากรณ์ทั้งชุด รวมพระราชนิพนธ์ ทั้งที่เป็นภาษาไทย ภาษาบาลีกว่า 200 เรื่อง นอกจากนี้ยังทรงชำระคัมภีร์บาลีไว้อีกกว่า 20 คัมภีร์ บทพระนิพนธ์ต่าง ๆ ได้ถูกนำไปใช้ในฐานะเป็นเครื่องมือของรัฐอย่างประสบผลสำเร็จ สามารถดึงเอาอำนาจที่กระจายอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ เข้ามาสู่ศูนย์กลางได้ผ่านกลไกระบบการศึกษาภาคบังคับด้วยพระราชนิพนธ์ฉบับชาตินิยมที่รจนาขึ้น

กระบวนการเคลื่อนไหวในช่วงที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมีอำนาจเบ็ดเสร็จเป็นไปอย่างประสบผลสำเร็จโดยมีพระสงฆ์วัดป่าธรรมยุตเป็นกลไกที่ถูกเลือกให้ทำงานตามอุดมการณ์รัฐดังกล่าวแล้ว พระภิกษุที่ได้รับคัดเลือกเหล่านั้น ล้วนมีความรู้ความสามารถทำให้ได้รับผลตอบแทนในการสถาปนาให้เลื่อน หรือแต่งตั้งให้ดำรงสมณศักดิ์ซึ่งสัมพันธ์กับอำนาจการปกครอง กล่าวคือ เมื่อมีสมณศักดิ์สูงขึ้น ต้องทำหน้าที่ทางการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัติที่ระบุไว้ เช่น พระสงฆ์ที่ดำรงตำแหน่งพระราชาคณะชั้นธรรมในต่างจังหวัดหลายรูป โดยเฉพาะในธรรมยุติกนิกายต้องเป็นเจ้าคณะภาค มีอำนาจปกครองพระสงฆ์ภายในภาคนั้น ๆ เป็นที่นาสังเกตว่า พระสายวัดป่าหลายรูปก็ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงสมณศักดิ์ชั้นสูง ซึ่งอาจเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งของรัฐในลักษณะต่างตอบแทนแก่พระสงฆ์สายวัดป่าที่ทำงานตอบสนองอุดมการณ์รัฐได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ส่วนหัวเมืองอีสาน เริ่มจากหัวเมืองอุบลราชธานี รัฐและกลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุตได้ร่วมมือกันทำงานกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ ฝ่ายสงฆ์นำโดยท่านดี พนฺธุโล ท่านม้าวเทวมณี จนถึงยุคของพระอริยวิ (อ่อน) มีฝ่ายบ้านเมืองนำโดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรสนับสนุนมีการออกระเบียบการปกครองคณะสงฆ์จัดการความคุมพระสงฆ์ท้องถิ่นอย่างเคร่งครัด แต่งตั้งให้พระอริยวิเป็นเจ้าคณะใหญ่เมืองอุบลราชธานี จากนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ได้แต่งตั้งพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสาน มีลูกศิษย์อย่างสมเด็จพระมหาวิริวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) ทำงานเคลื่อนไหวในเชิงอำนาจการปกครองอย่างได้ผลยิ่ง โดยได้รับการสนับสนุนจากงบประมาณ นโยบาย และกลไกอำนาจรัฐอย่างเต็มที่ ทำให้อำนาจเบ็ดเสร็จตกอยู่ในคณะสงฆ์ธรรมยุต (เดิม วิกาศย์พจนกิจ 2546 : 524-540)

ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว พระสงฆ์กลุ่มที่เรียกว่า มหานิกายซึ่งมีอยู่ตามท้องถิ่นจำนวนมาก กลับถูกละเลย ไม่ได้รับการสนับสนุนจากรัฐ ซ้ำยังถูกจำกัดบทบาทที่สัมพันธ์กับชุมชนอย่างเช่น การทำบุญบังไฟ เส็งกอง แข่งเรือและเลี้ยงม้า เป็นต้น ถูกจัดทำบัญชีพระสงฆ์ส่งให้กระทรวง

สถานการณ์เช่นนี้นำไปสู่ความตึงเครียดระหว่างพระสงฆ์วัดป่าธรรมยุติกนิกายกับมหานิกายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ประกอบกับกลุ่มเจ้านายที่เคยมีอำนาจในท้องถิ่นซึ่งสูญเสียอำนาจ ได้ให้การสนับสนุนกลุ่มพระสงฆ์มหานิกายออกมาเคลื่อนไหวคัดค้าน

ความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกับพระสงฆ์ท้องถิ่น

กลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย หรือที่เรียกว่า พระวัดป่าธรรมยุตกับพระสงฆ์ท้องถิ่น (มหานิกาย) เกิดการเผชิญหน้ากันในช่วงแรกในหัวเมืองอุบลในสมัยที่รัชกาลที่ 3 ซึ่งได้ส่งท่านติ พนธุโล ไปสร้างวัดสุปฏิหาราม เป็นวัดธรรมยุติกนิกายแห่งแรกในภาคอีสาน โดยได้มอบหมายให้ทางคณะสงฆ์และบ้านเมืองเป็นผู้รับผิดชอบในการเผยแพร่แนวความคิดธรรมยุติกนิกายผ่านการสนับสนุนโดยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ส่งผลให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนำโดยท่านติ พนธุโลได้มีบทบาทเป็นอย่างมาก พระพรหมมุนี (อ้วน ติสโส) เล่าว่า เมื่อท่านมีบทบาทมากจนบรรดาลูกเจ้าบ้านหลานเจ้าเมืองตลอดกรมการและทวยคำ ได้มาเป็นศิษย์เล่าเรียนอยู่ในสำนักของท่าน ทำให้พระสงฆ์ในวัดอื่น ๆ พังเสี้ยน โดยเฉพาะพระเถระผู้ใหญ่รูปหนึ่งชื่อส่วย เคยเข้ามาเล่าเรียนอยู่สำนักวัดสระเกศ (มหานิกาย) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระผู้ปกครองเทียบเจ้าคณะเมือง เป็นพระราชาคณะที่พระอริยวงศ์ จำพรรษาที่วัดป่าน้อย กลายเป็นคู่แข่งกับท่านติ พนธุโล เมื่ออีกฝ่ายได้รับการสนับสนุนอย่างเต็มที่จากหน่วยงานของรัฐ แต่อีกฝ่ายกลับถูกละเลยจนนำไปสู่ความตึงเครียด โดยแสดงออกผ่านพระหนุ่มเณรน้อยที่เป็นลูกศิษย์ของทั้งสองฝ่ายที่แสดงความขัดแย้งกันอย่างชัดเจน ในเช้าวันหนึ่ง ขณะที่สายบิณฑบาตวัดป่าน้อยกับวัดสุปฏิหารามเดินสวนทางกัน พอพระผู้ใหญ่เดินหลักกันพ้นไป พระหนุ่มเณรน้อยของทั้งสองฝ่ายก็เกิดสาประหารกันขึ้นจนหัวร้างข้างแตกไกลสาหลกันทั่วทั้งบ้านทั้งเมือง จนฝ่ายบ้านเมืองต้องออกมาระงับความขัดแย้งด้วยการออกอาณัติ (คำสั่ง) เป็นระเบียบปฏิบัติไม่ให้บิณฑบาตสวนทางกัน (พระพรหมมุนี 2479 : 24) แม้ความขัดแย้งครั้งนี้จะยุติลงด้วยการออกคำสั่งจากบ้านเมืองซึ่งสนับสนุนฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ย่อมกลายเป็นเชื้อแห่งความขัดแย้งที่ยังไม่มอดดับเสียทีเดียว ยังมีการกระทบกระทั่งกันจนทำให้พระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล ซึ่งเป็นพระผู้ใหญ่ในขณะนั้น สังกัดมหานิกาย (วัดเลียบ) ได้พยายามที่จะประนีประนอมด้วยแนวคิดการยุบรวม 2 นิกายเข้าเป็นนิกายเดียวกัน มีการนัดหมายกลุ่มพระสงฆ์ที่เห็นด้วยประชุมกันที่บ้านท่าโคม ต.หนองขอน อ.เมือง จ.อุบลราชธานี ทุก 15 วัน แต่ในที่สุดท่านก็ถูกไล่ล่าจากกลุ่มอำนาจรัฐ สุดท้าย ท่านก็ยอมผ่อนปรนมาทำงานร่วมกัน (เรื่องเดช เขจรศาสตร์ 2558 : สัมภาษณ์)

นอกจากเกิดเหตุการณ์เผชิญหน้ากันที่จังหวัดอุบลราชธานีแล้ว ยังมีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วง พ.ศ. 2471-2472 ระหว่างที่หลวงปู่สิงห์ ขนดยาคโม และพระมหาปิ่น ปญญาโลภะ พระภิกษุสามเณรฝ่ายธรรมยุตรวมกันถึง 80 รูป ได้รับการสนับสนุนจากเจ้าเมืองอุบลฯ ให้เดินทางไปเผยแผ่ธรรมการณียังพื้นที่ต่าง ๆ ในภาคอีสาน การเคลื่อนไหวของพระสงฆ์จำนวนมากในลักษณะเช่นนี้ ส่งผลต่อความรู้สึกของพระสงฆ์ท้องถิ่นเป็นอย่างมาก เห็นได้จากขณะที่หลวงปู่สิงห์และพระมหาปิ่น พร้อมคณะได้ไปพักจำพรรษาอยู่วัดบ้านห้วย อำเภอกุดชุมหะ จังหวัดยโสธร ได้ทราบข่าวจากพระครูพิศาลธัญญเขต (ต่อมาคือพระเทพสิทธิอาจารย์ จันทร เหมโย) เมื่อครั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดศรีจันทร์ ตำบลพระลับ อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น และเป็นเจ้าคณะจังหวัดขอนแก่น (ธ) ซึ่งถูกวางเป็นจุดศูนย์กลางพื้นที่ยุทธศาสตร์ในการขยายเขตพื้นที่ของธรรมยุต ท่านได้ส่งข่าวให้คณะสงฆ์ธรรมยุตที่มีศูนย์กลางใหญ่อยู่ที่อุบลราชธานีทราบว่า พระสงฆ์ธรรมยุตที่ขอนแก่นกำลังเผชิญกับเหตุการณ์ต่อต้านจากคณะสงฆ์ท้องถิ่นอย่างรุนแรง เมื่อคณะสงฆ์ธรรมยุตทราบข่าวเช่นนั้น ได้ส่งพระอาจารย์ฝั้น อาจาโร ซึ่งจำพรรษาอยู่สำนักสงฆ์หนองน่อง บ้านห้วยทราย อำเภอดำชะอี จังหวัดนครพนมมาร่วมปรึกษาหารือกับหลวงปู่สิงห์ และพระอาจารย์มหาปิ่นในเรื่องดังกล่าว เมื่อเห็นว่าสถานการณ์เริ่มรุนแรงมากขึ้น จึงได้นำคณะสงฆ์จากอุบลไปช่วยพระครูพิศาลธัญญเขต ที่จังหวัดขอนแก่น โดยนัดหมายไปพบกันก่อนเข้าพรรษาที่วัดเหล่าางา ขอนแก่น

ขณะที่อีกกลุ่ม นำโดยพระอาจารย์ริน พระอาจารย์แดง พระอาจารย์อ่อนตา พร้อมด้วยลูกศิษย์ชายโสธร ได้จ้างเหมารถยนต์ 2 คัน เดินทางจากอำเภอยโสธร (ขณะนั้น) ไปพักแรมอยู่จังหวัดร้อยเอ็ด 1 คืน แล้วออกเดินทางไปพักอยู่ที่ดอนปู่ตา จังหวัดมหาสารคาม มีชาวบ้านร้านตลาดและข้าราชการพากันมาฟังเทศน์มากมาย จากนั้นเดินทางต่อไปถึงบ้านโนนยาง อ.เมือง จ.ขอนแก่น เพื่อรวมตัวกันที่วัดเหล่าางา ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเมืองขอนแก่นหลวงปู่อ่อน ญาณสิริ ที่ร่วมอยู่ในคณะได้เขียนบันทึกไว้ว่า “ข้าได้พักอยู่กับพระอาจารย์สิงห์ ฟังเสียงพวกโยมคนเมืองขอนแก่น ไม่เคยเห็นพระกรรมฐาน ตื่นเต้นกล่าวร้ายตีเตือนกันไปสารพัดต่าง ๆ นานา มิใช่เขาดันดันไปทางกลัทางเลื่อมใสดังพวกชาวเมืองราชคฤห์ตื่นเต้น คราวได้เห็นพระพุทเจ้า ออกบรรพชาใหม่ไปเที่ยวบิณฑบาตเมืองขอนแก่นพากันตื่นเต้นอย่างเห็นพระกรรมฐานเป็นสัตว์เรียกพวกพระกรรมฐานว่า “พวกบักเหลือ” คำว่า “บักเหลือ” นี้เขว่าพระกรรมฐานทั้งหลายเป็นงูจงอาง อิหลักคงเหลือมีคนเขาออกมาดูพวกพระกรรมฐาน เขาจำต้องมีมือ ถือไม้ค้อนกันมาแทบทุกคน เมื่อมาถึงหมู่พวกข้าแล้ว ถือค้อนเดินไปมาเที่ยวดูพระเถรที่พากันพักอยู่ตามร่มไม้และร้านที่เอากิ่งไม้มุงยื่นเอาไม้ค้อนค้ำเอา ยืนดูกันอยู่ก็มีพอควร แล้วก็พากันกลับบ้าน

เสียงร่ำร้องว่าเห็นแล้วละพวกบักเหลื่อง พวกอีหล้าคางเหลื่อง พวกมันมาแห่น (แหะ) หัวผีหล่อน (กะโหลก) อยู่ป่าช้าโคกเหล่างา มันเป็นพวกแม่แล้ง ไปอยู่ที่ไหนฝนฟ้าไม่ตกเลยจึงให้มันพากันหนี ถ้าพวกบักเหลื่องไม่หนีภายในสามสัปดาห์นี้ ต้องได้ถูกเหว้าไม้ไผ่ค้อนไม้สะแกไปฟาดหัวมัน... จากนั้นไปก็มีเขียนหนังสือปักฉลากบอกให้หนี ถ้าไม่หนีก็จะเอาลูกทองแดงมายิงบูชา...

สถานการณ์ก่อนหน้านั้น อาจตึงเครียดที่ส่อให้เห็นถึงขั้นนำไปสู่ความรุนแรง หลวงปู่อ่อน ญาณสิริ เล่าเหตุการณ์ว่า “เวลาไปบิณฑบาตไม่มีใครยินดีใส่บาตรให้ฉัน จนพระอาจารย์สิงห์ ภาวนาคาถาอุณหสสวิชัยว่าแรง ๆ ไปเลย ว่า ตาบอด ๆ หูหนวก ๆ ปากก็ก๊ ก (ใบ้) ไปตามทาง บิณฑบาตนั้นแหละทั้งมีแยกกันไปบิณฑบาต ตามตรอกตามบันไดเรือนไปเลย จึงพอได้ฉันบ้าง ทั้งพระอาจารย์ก็มีการประชุมลูกศิษย์วันสองวันต่อครั้งก็มีท่านให้อิโวาทแก่พวกลูกศิษย์ ให้มีความอบอุ่นใจไม่ให้ความหวาดกลัวอยู่เสมอ แต่ตัวข้าก็ได้อาศัยพิจารณากำหนดจิต ตั้งอยู่ในคำสอนของพระพุทธเจ้าว่า ธมโม ทเวรกฺขติ ธมมจารี นืออยู่เรื่อยไป” (พระอาจารย์ติณโน 2557) เป็นที่น่าสังเกตว่า โดยปกติคนอีสานเป็นพุทธศาสนิกชนที่ศรัทธาในพระสงฆ์ (Kamala Tiyavanich 1997 : 39) เพียงเห็นสัญลักษณ์ผ้าเหลืองเท่านั้น ก็มักให้ความเคารพนับถือเป็นอย่างสูง แม้แต่การเดินเหยียบเงาพระสงฆ์ก็ถือว่าเป็นสิ่งต้องห้ามอย่างเด็ดขาด เพราะฉะนั้น เหตุการณ์ที่พระสงฆ์สายวัดป่าถูกคุกคามในลักษณะดังกล่าว อาจมีสาเหตุมาจากความขัดแย้งทางอุดมการณ์รัฐและกลุ่มพระสงฆ์เอง เพราะในช่วงนี้ พระสงฆ์ธรรมยุตเป็นกลุ่มที่กุมอำนาจรัฐ และใช้อำนาจรัฐเป็นกลไกในการประกาศอุดมการณ์รัฐผ่านกลุ่มพระสงฆ์วัดป่า การดำเนินงานของพระสงฆ์สายวัดป่า มักจะได้รับการอำนวยความสะดวกแทบทุกอย่างจากรัฐ ในขณะที่กลุ่มพระสงฆ์ท้องถิ่น และกลุ่มพระสงฆ์มหานิกายกลับไม่ได้รับการเหลียวแลจากรัฐ ซึ่งพระสงฆ์เหล่านี้ อยู่กับท้องถิ่น และมีความสัมพันธ์กับชุมชนท้องถิ่นมายาวนาน ดังนั้น กระบวนการเคลื่อนไหวของกลุ่มพระสงฆ์สายธรรมยุตที่มีการแย่งมวลชนท้องถิ่นไปอย่างเป็นระบบ มีการเคลื่อนไหว รุกคืบจากชายขอบทางจังหวัดอุบลราชธานีเข้าสู่ศูนย์กลางภาคอีสาน คือ จังหวัดขอนแก่น ที่มีพระสงฆ์ท้องถิ่นเป็นผู้ยึดพื้นที่ทางศรัทธาอยู่อย่างเหนียวแน่น การแพร่หลายของวัดป่าธรรมยุตไปในภาคอีสาน และการเคลื่อนไหวของกลุ่มพระสงฆ์วัดป่าธรรมยุต (Tylor 1996 : 58-62) สร้างแรงกดดันและแรงกระเพื่อมเป็นอย่างมาก จนนำไปสู่กระแสการต่อต้านจนถึงจุดแตกหัก โดยมีการเผชิญกันระหว่างชาวบ้านกับพระสงฆ์วัดป่าธรรมยุต ทั้งนี้ อาจเป็นผลมาจากการส่งสัญญาณของกลุ่มพระสงฆ์ท้องถิ่นและผู้นำท้องถิ่นที่สูญเสียอำนาจเป็นผู้อยู่เบื้องหลัง เพราะเหตุการณ์ความรุนแรงระหว่างชาวบ้านอีสานกับพระสงฆ์ ถ้าย้อนไปดูประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในอีสาน ไม่พบว่ามีความรุนแรงถึงขนาดทำร้ายพระสงฆ์มาก่อน

การรูกืบเข้ายึดพื้นที่ทางกายภาพอย่างเป็นระบบของพระสงฆ์สายวัดป่า โดยมีศูนย์กลางยุทธศาสตร์หลักอยู่ที่วัดเหล่างา (ปัจจุบันคือวัดวิเวกธรรมวิทยาราม) จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นศูนย์กลางของภาคอีสานอย่างค่อยเป็นค่อยไปภายใต้การรูกืบอย่างเป็นระบบ โดยได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนจากรัฐ (ประจวบ แสนกกลาง 2531 : 130) ส่งผลให้เกิดความกดดันแก่พระสงฆ์ท้องถิ่น เพราะการเผยแผ่อุดมการณ์รัฐในเชิงรูกืบได้รับการตอบรับจากประชาชนอย่างกว้างขวาง จะเห็นได้จากการรูกืบอย่างรวดเร็วของกลุ่มพระสงฆ์วัดป่าธรรมยุตที่พยายามตั้งสำนักสงฆ์วัดป่าฝ้ายอริยวาสีขึ้นหลายแห่งในจังหวัดขอนแก่น นัยว่าเพื่อเผยแผ่ธรรมสั่งสอนประชาชนให้ละมิจฉาติภูมิ เลิกเคารพนับถือภูตผีปีศาจ และให้ตั้งอยู่ในไตรสรณคมน์ แต่การเคลื่อนไหวทั้งหมดเป็นไปตามแผนยุทธศาสตร์การยึดศูนย์กลางภาคอีสานของพระสงฆ์วัดป่าธรรมยุต เห็นได้ชัดจากการวางแผนกระจายกันอยู่จำพรรษาตามสำนักสงฆ์ต่าง ๆ ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดขอนแก่น ดังนี้

1. หลวงปู่สิงห์ ขนตยาคโม (พระญาณวิศิษฐ์สมิทธิวิราจารย์) พระครูวินัยธร (ภุมมี จิตฺตมโฆ) พระอาจารย์กงมา จิรปุณฺญ พระอาจารย์หลุยจันทสาโร อยู่จำพรรษาที่สำนักสงฆ์วัดป่าวิเวกธรรม บ้านโนนทัน ตำบลพระลับ จังหวัดขอนแก่น (ปัจจุบันเป็นตำบลโนนทัน อำเภอพระลับ)
2. พระมหาปิ่น ปญฺญาโณ พระอาจารย์อ่อน ญาณสิริ อยู่จำพรรษาที่สำนักสงฆ์วัดป่าบ้านพระ คือ บ้านโนนทัน ตำบลพระลับ จังหวัดขอนแก่น
3. พระอาจารย์ฝั้น อาจาโร และคณะ อยู่จำพรรษาที่สำนักสงฆ์วัดป่าบ้านผือบ้านโนนทัน ตำบลพระลับ จังหวัดขอนแก่น
4. พระอาจารย์เก้ง อธิมุตโต และคณะ อยู่จำพรรษาที่สำนักสงฆ์วัดป่าชัยวัน บ้านสีฐาน ตำบลพระลับ จังหวัดขอนแก่น
5. พระอาจารย์สีลา อิสสโร อยู่จำพรรษาที่สำนักสงฆ์วัดป่าบ้านคำไฮตำบลพระลับ จังหวัดขอนแก่น (ปัจจุบันเป็นตำบลเมืองเก่า อำเภอพระลับ จังหวัดขอนแก่น)
6. พระอาจารย์อุ้น สุวณฺโณพร้อมด้วยคณะ อยู่จำพรรษาที่สำนักสงฆ์วัดป่าบ้านห่ม ตำบลพระลับ จังหวัดขอนแก่น
7. พระอาจารย์ดี ฉนฺโน พร้อมด้วยคณะ อยู่จำพรรษาที่สำนักสงฆ์วัดป่าบ้านโคกโจด ตำบลพระลับ จังหวัดขอนแก่น
8. พระอาจารย์ขามา อุจฺจโต พร้อมด้วยคณะ อยู่จำพรรษาที่สำนักสงฆ์วัดป่าบ้านยางคำ จังหวัดขอนแก่น (ต่อมาได้ย้ายไปจำพรรษาที่วัดป่าไผ่ม่วง อำเภอเมือง จังหวัดเลย)
9. พระอาจารย์นิน อยู่จำพรรษาที่สำนักสงฆ์วัดป่าสมุณามย์ อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น (ประจวบ แสนกกลาง 2531 : 138)

นอกจากนั้น ศูนย์กลางของธรรมยุตยังได้ส่งพระสงฆ์กระจายไปทั่วทั้งอีสานอย่างเป็นระบบ โดยได้รับการสนับสนุนจากรัฐ การเคลื่อนไหวในลักษณะการกระจายแล้วยึดพื้นที่ทั้งหมดของอีสาน โดยเฉพาะอีสานกลางอย่างจังหวัดขอนแก่นของกลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุตสายวัดป่าดงกล่าว ตกอยู่ในสายตาของกลุ่มพระสงฆ์ท้องถิ่นซึ่งมีอิทธิพลแน่นอยู่กับชุมชนมาตลอด ส่งผลให้เกิดการเคลื่อนไหวเพื่อโต้ตอบด้วยมวลชนด้วยการกล่าวหาว่าเป็นผู้ที่มาสร้างความวិบัติให้กับบ้านเมือง ทำให้เกิดการลุกฮือขึ้นของราษฎรท้องถิ่นเพื่อขับไล่กลุ่มพระสงฆ์ดังกล่าว แต่เหตุการณ์ก็ได้สงบลงได้ เพราะสุดท้ายแล้ว กลุ่มพระสงฆ์ธรรมยุตวัดป่าสายอุดมการณ์รัฐดงกล่าว ได้อำศัยกลไกอำนาจฝ่ายรัฐที่สนับสนุนตอบโต้และสามารถสถาปนาแนวคิดแบบอุดมการณ์รัฐไทยได้ในเวลาต่อมา

ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในกลุ่มพระสงฆ์วัดป่าธรรมยุต นอกจากความขัดแย้งกับพระสงฆ์ท้องถิ่นแล้ว ยังกระจายไปยังกลุ่มพระวัดป่าด้วยกัน ซึ่งอาจแบ่งพระสงฆ์สายวัดป่าธรรมยุตอีสาน 2 สาย กล่าวคือ กลุ่มที่ทำงานภายใต้กลไกอำนาจรัฐ เพื่อเผยแพร่อุดมการณ์รัฐกับกลุ่มพระสงฆ์สายวัดป่าธรรมยุตที่พยายามจะทำงานภายใต้อุดมการณ์ศาสนา ภายใต้บริบทการเมืองที่ต้องการขยายอำนาจรัฐและแนวทางของธรรมยุติกนิกายโดยมีพระสงฆ์วัดป่าสายอุดมการณ์รัฐ

เป็นผู้ขับเคลื่อนกระบวนการด้วยการพยายามจะยึดกุมอำนาจเพื่อรวมศูนย์ตามอุดมการณ์รัฐ นำไปความขัดแย้งของพระสงฆ์สายวัดป่า 2 กลุ่มอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะกลุ่มอุดมการณ์รัฐที่มีอำนาจในการปกครองพระสงฆ์ทั้งหมดพยายามแสดงอำนาจผ่านการปกครอง เพื่อให้กลุ่มพระธรรมยุตสายอุดมการณ์ศาสนาได้เข้ามามีส่วนร่วมทำงานภายใต้บริบทรัฐไทย และเข้าร่วมในกระบวนการเคลื่อนไหวเพื่อทำงานตอบสนองนโยบายรัฐ แม้แต่พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต ในช่วงแรกท่านก็ถูกกลุ่มอำนาจรัฐดึงเข้าไปเพื่อให้ทำงานภายใต้อุดมการณ์รัฐ โดยการแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้เป็นฐานานุกรมของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) แล้วส่งไปทำงานในเขตภาคเหนือ ท่านก็ยอมทำตามนโยบายและคำสั่งรวมถึงคำสั่งของสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) (พระมหาบัว ญาณสมฺปนฺโน 2550 : 215-216) แต่เมื่อเห็นว่าจนตัวในกรณีที่จะแต่งตั้งท่านให้เป็นเจ้าอาวาสวัดเจติยหลวง ท่านได้ปฏิเสธด้วยการหลีกเลี่ยงออกธุดงค์เพื่อให้พ้นขอบเขตอำนาจรัฐหลายครั้ง แต่ไม่สำเร็จ จึงยอมผ่อนปรนทำงานไป ในช่วงท้ายท่านก็หลีกเลี่ยงจากภายใต้อำนาจรัฐได้อย่างประนีประนอมด้วยอ้างเหตุผลว่า ท่านชราภาพแล้วต้องการปลีกตัวออกปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน หรือแม้แต่กรณีลูกศิษย์พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) อย่างสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (อ้วน ติสฺโส) เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งเป็นพระโพธิวงศาจารย์ เจ้าคณะมณฑลและเจ้าคณะธรรมยุตในภาคอีสาน ได้ทราบข่าวว่าคณะพระกรรมฐานสายลูกศิษย์พระอาจารย์มั่น เดินทางมาพักอยู่ที่บ้านหัวตะพาน จึงสั่งให้เจ้าคณะแขวง อำเภอม่วงสามสิบ กับเจ้าคณะแขวงอำเภออำนาจเจริญ พร้อมด้วยนายอำเภออำนาจเจริญ ไปทำการขับไล่พระภิกษุคณะนี้ออกไปให้หมด ทั้งยังได้ประกาศด้วยว่า ถ้าผู้ใดใส่บาตรพระก็มีภฏฐานเหล่านี้จะจับใส่คุกให้หมดสิ้น เมื่อนายอำเภอทราบเรื่องจึงไปพบพระภิกษุกลุ่มนี้ แล้วแจ้งว่า “ในนามของจังหวัด ทางจังหวัดสั่งให้มาขับไล่” แต่พระสงฆ์สายลูกศิษย์พระอาจารย์มั่น อย่างหลวงปู่สิงห์ ขนตยาคโม ซึ่งเป็นคนจังหวัดอุบลฯ ได้ทำทนายอำนาจรัฐไปว่า ท่านเกิดที่นี่ ท่านก็ควรจะอยู่ที่นี้ได้ แต่นายอำเภอไม่ยอม พระอาจารย์มั่นก็ได้ช่วยพูดขอร้องให้มีการผ่อนสั้นผ่อนยาวกันบ้าง แต่นายอำเภอก็ไม่ยอม จากนั้นก็จดชื่อพระภิกษุที่มีภฏฐานไว้ทุกรูป รวมทั้งพระอาจารย์มั่น หลวงปู่สิงห์ พระอาจารย์มหาปิ่น พระอาจารย์เที่ยง พระอาจารย์อ่อน พระอาจารย์ฝัน พระอาจารย์เก็ง พระอาจารย์สีลา เป็นต้น รวมทั้งจดชื่อบิดามารดา สถานที่เกิด สังกัดวัด รวมทั้งหมดกว่า 50 รูป และลูกศิษย์ผ้าขาวอีกร่วมร้อยคน

การเผชิญหน้าระหว่างพระสงฆ์กลุ่มอุดมการณ์รัฐที่ใช้อำนาจผ่านกลไกการปกครองคือนายอำเภอ นำไปสู่เหตุการณ์ที่บ้านปลาย จนพระสงฆ์กลุ่มอุดมการณ์ศาสนาต้องเรียกประชุมกันเพื่อวางแผนยุติปัญหา โดยคณะสงฆ์สายวัดป่าอุดมการณ์ศาสนามอบหมายให้พระอาจารย์อ่อน และพระอาจารย์ฝันรับเรื่องไปพิจารณาแก้ไข พระอาจารย์ฝันจึงรีบเดินทางไปพบพระอาจารย์มั่น

ที่บ้านหนองซอน (ปัจจุบันคือตำบลหนองซอน อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี) พระอาจารย์มั่น ทราบเรืองจึงให้พระอาจารย์ฝั้นนั่งสมาธิพิจารณาดูเหตุการณ์ทั้งหมด พอกำหนดจิตเป็นสมาธิแล้วปรากฏเป็นนิมิตว่า “แผ่นดินตรงนั้นขาด” คือแยกออกจากกันเป็นสองข้าง ข้างโน้นก็มาไม่ได้ ข้างนี้ก็ไปไม่ได้ พระอาจารย์ฝั้นจึงเล่าเรื่องนิมิตให้พระอาจารย์มั่นฟัง

นิมิตดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงความขัดแย้งที่รุนแรงและบานปลายจนไม่มีแนวโน้มที่จะประนีประนอมกันได้ เพราะ “แผ่นดินตรงนั้นขาด” ในขณะเดียวกัน กลุ่มพระสงฆ์วัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนา ก็ไม่ได้ละความพยายาม ได้มอบหมายให้พระอาจารย์มหาปิ่นกับพระอาจารย์อ่อน เดินทางไปจังหวัดอุบลฯ เพื่อพบกับเจ้าคณะจังหวัด ซึ่งเป็นพระสงฆ์ผู้มีอำนาจทางการปกครองที่พอจะเจรจากันได้ แต่เจ้าคณะจังหวัดชี้แจงว่า ท่านไม่ได้รู้เรื่องอะไรเลย จากนั้นได้นำจดหมายไปบอกนายอำเภอว่า ท่านไม่ได้เกี่ยวข้อง เรื่องยุ่งยากทั้งหลายจึงได้ยุติลงเพียงชั่วคราว ในทางอุดมการณ์แล้ว กลุ่มพระสงฆ์ฝ่ายอุดมการณ์รัฐเอง ก็ยังไม่ยอมรับกลุ่มพระสงฆ์ฝ่ายอุดมการณ์ศาสนา เห็นได้จากสมัยที่สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (อ้วน ติสโส) ขณะที่ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอีสาน ไม่ยอมรับพระสายอุดมการณ์ศาสนา โดยกล่าวหาว่า ไม่มีความรู้ ภูมิปัญญา โดยไม่มีหลักฐานทางปริยัติรับรอง เมื่อท่านมีอำนาจทางการปกครอง จึงได้สั่งไม่ให้พระสงฆ์สายอุดมการณ์ศาสนาเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ เพื่อเผยแพร่หลักคำสอนตามแนวทางของสายวัดป่า โดยร่วมมือกับเจ้าหน้าที่จับกุมพระสงฆ์ที่เดินธุดงค์ ในข้อหาว่าเป็นพระเร่ร่อน ไม่มีความรู้เกี่ยวกับหลักธรรม เป็นการปฏิบัติที่ผิดเพี้ยนจากคัมภีร์พระไตรปิฎก

แม้แต่กรณีเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นหลังจากฉกฉวยอำนาจของพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโตแล้ว กลุ่มวัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนา เกิดความวิตกกังวลอย่างมากต่อการเคลื่อนไหวตามอุดมการณ์ทางศาสนาของกลุ่มตนเอง ซึ่งเดิมเมื่อเกิดความขัดแย้งกับกลุ่มที่กุมอำนาจรัฐก็ยังสามารถประนีประนอมกันได้ ผ่านพระเถระชั้นผู้ใหญ่อย่างพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) สมเด็จพระมหาวิรรวงศ์ (อ้วน ติสโส) และพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต เป็นที่เคารพและไว้วางใจจากพระเถระชั้นผู้ใหญ่ที่ถืออำนาจรัฐคอยแก้ไขปัญหาก็ให้กลุ่มพระสงฆ์วัดป่าอยู่ แต่เมื่อสิ้นท่านทั้ง 3 แล้ว หากมีพระเถระผู้ใหญ่ที่สามารถเชื่อมโยงกลุ่มพระวัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนากับกลุ่มพระเถระผู้ถืออำนาจรัฐไม่ พระธรรมวิสุทธินภ (พระมหาบัว ญาณสมฺปนฺโน) ได้สะท้อนเหตุการณ์ภายในกลุ่มพระสงฆ์วัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนาไว้ว่า “พอถวายเพลิงท่านอาจารย์มั่น ผ่านไปแล้ว ปรากฏว่าพระเถระสายของท่านมีความกระวนกระวายระส่ำระสายพอดู เพราะปราศจากที่พึ่งที่ยึดทางใจ ระเห่เร่ร่อนไปทางทิศใต้ทิศเหนือเหมือนว้าวเขือกขาดอยู่บนอากาศ ฉะนั้น” (พระสุตใจ หนตมโน 2554 : 239)

ในที่สุด พระเถระที่อาวุโสสูงสุดในสายพระวัดป่าฝ่ายอุดมการณ์ศาสนาอย่างพระราชนิโรธรังสี (เทสก์ เทสรังสี) จึงได้ตัดสินใจเดินทางเข้ากรุงเทพฯ เพื่อฟังมติและอุบายของพระเถระผู้ใหญ่เกี่ยวกับกลุ่มพระสงฆ์สายวัดป่า (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตส่วนภูมิภาคแห่งประเทศไทย 2534 : 74) เหตุการณ์เหล่านี้แสดงให้เห็นถึงลึก ๆ แล้ว คณะสงฆ์สายอุดมการณ์รัฐที่แม้จะยึดกุมอำนาจการปกครองส่วนกลางอย่างเบ็ดเสร็จ ก็ยังไม่ไว้วางใจในการเคลื่อนไหวของกลุ่มพระสายวัดป่า เพราะปัจจุบัน กลุ่มพระสงฆ์วัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนาทำงานและเคลื่อนไหวอย่างมีมวลชนที่สนับสนุนมากมาย และระยะหลังก็สามารถเชื่อมโยงกลุ่มตัวเองกับกลุ่มที่มีอำนาจเหนืออำนาจรัฐถึงกระนั้นก็รู้ตัวว่า ท้ายที่สุดแล้ว การเคลื่อนไหวของกลุ่มตัวเอง ก็อาจถูกเพ่งเล็งและถูกกระทำโดยกลุ่มอำนาจรัฐจนไม่สามารถดำเนินนโยบายตามแนวทางวัดป่าที่พระอาจารย์เสาร์ กนตสีโล และพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต ได้วางรากฐานเอาไว้ การเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ของกลุ่มลูกศิษย์พระอาจารย์มั่นแทบทุกรูปที่เป็นแกนนำในเวลาต่อมา อย่างพระธรรมมงคลญาณ (วิริยงค์ สิริธโร) พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) พระราชนิโรธรังสี (เทสก์ เทสรังสี) พระภาวนาวิสุทธิญาณเถร (แบน ธนากโร) เป็นต้น พระเถระผู้ใหญ่เหล่านี้ มักได้รับกิจนิมนต์ให้เดินทางเข้า-ออกกรุงเทพฯ บ่อยครั้งอย่างมีนัยยะสำคัญ

การช่วงชิงพื้นที่ผ่านกลไกอำนาจรัฐ

การช่วงชิงพื้นที่ทางอำนาจรัฐของพระสงฆ์ มีมาตลอดไม่ว่าจะเป็นการช่วงชิงระหว่างมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย เพราะพระสงฆ์เป็นผู้นำที่มีอิทธิพลต่อชุมชน มีอำนาจที่มองไม่เห็น (Invisible Power) ที่รัฐต้องพึ่งพา อาจเรียกอำนาจลักษณะนี้ว่า “อำนาจศรัทธา” ดังนั้น พระสงฆ์ที่ได้รับการยอมรับ และศรัทธาจากชาวบ้าน จึงถูกดึงเข้าไปสู่กลไกอำนาจรัฐในฐานะเป็นเครื่องมือเผยแพร่อุดมการณ์รัฐ เห็นได้ชัดตั้งแต่การออกพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 เมื่อแรกขึ้นครองราชย์ พระราชกรณียกิจแรกที่ทรงกระทำคือ การปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์...ออกกฎหมายเกี่ยวกับคณะสงฆ์ให้เอื้อต่อฝ่ายบ้านเมือง ซึ่งจะทำให้เป็นเครื่องมือในการปกครองด้วย เพราะทางฝ่ายศาสนาได้เชื่อมโยงกับฝ่ายการปกครองของราชอาณาจักรด้วยดี เอื้อผลประโยชน์ให้กับราชวงศ์ใหม่ (Wyatt 2004 : 145-149) และงานของนภนาท อนุพงศ์พัฒน์ (2546 : 167-170) ก็สะท้อนให้เห็นการออกพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เรียกว่า พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 อย่างชัดเจนว่ามีผลต่อการทำให้อำนาจที่อยู่ในท้องถิ่นกลายมารวมศูนย์อยู่ที่ส่วนกลางแม้ว่าโดยภาพรวมแล้ว พระราชบัญญัติดังกล่าวจะพยายามทำให้องค์กรสงฆ์สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางบ้านเมืองโดยมุ่งพัฒนาประเทศแบบโลกตะวันตก มีการเปลี่ยนแปลงในระบบการบริหารราชการเพื่อ

ผนวกพื้นที่ต่าง ๆ ที่เคยอยู่นอกอำนาจการปกครองของราชสำนักกรุงเทพฯ ให้เป็นหนึ่งเดียวกัน มีการวางแผนจัดการศึกษาให้แพร่หลายไปทั่วราชอาณาจักร ตามประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง พ.ศ. 2441 โดยความรับผิดชอบของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

การเปลี่ยนแปลงระบบการศึกษาในหัวเมืองอีสานผ่านการทำงานของพระสงฆ์ท่ามกลางจารีตธรรมเนียมศาสนาในท้องถิ่นที่แตกต่างจากธรรมเนียมแบบแผนส่วนกลางซึ่งมีรากฐานมาจากโลกทัศน์ทางศาสนาของราชสำนักและชนชั้นนำ (Tambiah 1980 : 75-80) ด้วยโลกทัศน์ที่มองว่าพุทธศาสนาแบบส่วนกลางมีความเป็นมาตรฐาน ในขณะที่ศาสนาในท้องถิ่นไม่เข้มงวด มีวินัยหย่อนยาน จึงจำเป็นต้องมีการจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ใหม่ ให้สอดคล้องกับศาสนาของรัฐ โดยอ้างเหตุผลว่าให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปอย่างสอดคล้องกับระบบการปกครองแผ่นดินในระบบมณฑลเทศาภิบาล นำไปสู่การปฏิวัติคณะสงฆ์ท้องถิ่นด้วยการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ให้คณะสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรอยู่ภายใต้แบบแผนการปกครองที่เป็นอันหนึ่งเดียวกันภายใต้ศาสนาแบบรัฐส่วนกลาง (Kamala Tiyanich 1977 : 40-46) คณะสงฆ์ทั่วประเทศได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบราชการรัฐบาล คณะสงฆ์ไทยอยู่ภายใต้โครงสร้างการปกครองสงฆ์ที่ถูกกำหนดขึ้นโดยอำนาจรัฐ (สุรพศ ทวีศักดิ์ 2558) และคณะสงฆ์ส่วนกลางยังใช้อำนาจที่มีอยู่จัดการให้แบบแผนธรรมเนียมในท้องถิ่นถูกแทนที่ด้วยแบบแผนธรรมเนียมจากส่วนกลาง ด้วยการใช้กลไกการปกครองและการศึกษา ทำให้พุทธศาสนาที่เคยหลากหลายในสังคมไทย ถูกดึงเข้าไประดมศูนย์อยู่กับคณะสงฆ์ส่วนกลางที่มีมหาเถรสมาคมเป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาด ส่งผลกระทบอย่างยิ่งยวดต่อความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์ท้องถิ่นกับชาวบ้านที่มีปฏิสัมพันธ์กันในบริบทความหลากหลายทางความเชื่อของท้องถิ่น

อีกประการหนึ่ง การยึดอำนาจทางการเมืองผ่านการแต่งตั้งให้ดำรงสมณศักดิ์ที่สัมพันธ์กับอำนาจการปกครองของคณะสงฆ์ส่วนกลาง ก็เป็นรากฐานทางอำนาจการปกครองขององค์กรสูงสุดของคณะสงฆ์ส่วนกลาง พระสงฆ์ที่ต้องการจะได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์ ต้องยอมทำตามเงื่อนไขของคณะสงฆ์ส่วนกลางที่จะสั่งการว่าจะให้ทำอะไรอย่างไร ลักษณะเช่นนี้จะเห็นได้ชัดในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสมีอำนาจสูงสุดและเบ็ดเสร็จ มีรับสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุตออกไปจัดการศึกษาและปฏิรูปศาสนาในหัวเมืองต่าง ๆ เป็นต้น ถ้าพระสงฆ์รูปใดสามารถปฏิบัติหน้าที่ใดจนที่พอใจของพระองค์ก็จะมีโอกาสเสนอเพื่อมอบความดีความชอบในลักษณะการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ที่สูงขึ้น และมอบหมายให้เป็นผู้มีอำนาจ

ปกครองคณะสงฆ์ส่วนต่าง ๆ ตามลำดับ แม้แต่พระสงฆ์สายวัดป่าบางรูปที่มีท่าทีปฏิเสธ เช่น พระมหาบัว ญาณสมปนโน ที่กล่าวถึงพระเถระชั้นผู้ใหญ่อย่างสมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (พิมพ์ ธมฺมธโร) และคณะพยายามจะนำท่านเข้ากรุงเทพฯ ว่า “ทีนี้ครั้งสุดท้ายถวายเพลิงหลวงปู่ฉัน เรานี่ละ (เจ้าคุณพิมพ์ ธมฺมธโร) ท่านก็มา แล้วเพื่อนของท่านคือเจ้าคุณศรีวรคุณ (อ่ำ ภทราวโร) ซึ่งเป็นน้องชายของท่านเจ้าคุณอุบาลีคุณูปมาจารย์ ท่านเป็นเพื่อนกัน นั่งอยู่ด้วยกันเราเข้าไปกราบท่าน โอ้ย เอาใหญ่เลย ทีนี้ละ จะเอากลับกรุงเทพฯ เตี้ยนั่น กลับพร้อมกับท่านเลยไม่ใช่เล่น ๆ ขนาด 16 พรรษาแล้วนั้น ท่านจะเอากลับกรุงเทพฯ..” (พระสุตใจ ทนตมโน และคณะ 2554 : 242) แต่ท่านก็ปฏิเสธการเดินทางเข้ากรุงเทพฯ ต่อมาภายหลังพระเถระชั้นผู้ใหญ่จึงใช้วิธีการประนีประนอมผ่านกลไกการแต่งตั้งสมณศักดิ์ ท่านจึงได้รับนิมนต์ให้เดินทางเข้ากรุงเทพฯ อย่างมีนัยยะสำคัญ เพราะการแต่งตั้งสมณศักดิ์ของคณะสงฆ์ผู้ปกครองถือว่าเป็นฐานอำนาจที่ถูกใช้เป็นเครื่องมือในการปกครองและควบคุมพระสงฆ์ที่มีประสิทธิภาพยิ่ง

อภิปรายผล

การเกิดขึ้นของพระสงฆ์วัดป่าอีสาน ภายใต้บริบททางการเมืองของรัชกาลที่ 3-4 โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ทรงตั้งคณะธรรมยุติกนิกายขึ้น แรกเริ่มอาจต้องการปฏิรูปพุทธศาสนาและองค์กรสงฆ์ให้สอดคล้องกับระบบเหตุผลนิยม (Rationalism) นภานทอนุพงศ์พันธ์ (2546 : 73, 77) ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ธรรมยุติกนิกายแม้ว่าจะเกิดขึ้นบนพื้นฐานของการปฏิบัติให้ตรงตามคัมภีร์และเหตุผล แต่พอถึงยุคของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสกลับมุ่งไปปรับใช้อุดมการณ์รัฐ (สมัยใหม่) แทนที่จะมุ่งสู่อุดมคติของพุทธศาสนา ในขณะที่เดียวกัน พื้นที่อีสานซึ่งเป็นรัฐกันชนก็เผชิญกับภาวะการคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะฝั่งขวาของแม่น้ำโขงซึ่งมีพรมแดนติดกับภาคอีสานของประเทศไทย ทำให้รัฐไทยส่วนกลางหันมาสนใจดินแดนแห่งนี้ และพยายามจะพัฒนาให้คนอีสาน ซึ่งวิถีชีวิตและความเชื่อเป็นลาว (ยูคีโอฮะ ฮายาชิ 2554 : 61) ให้เป็นไทยแบบมาตรฐานส่วนกลาง การดำเนินนโยบายรัฐผ่านการทำงานของกลุ่มพระสงฆ์วัดป่าธรรมยุตสายอุดมการณ์รัฐ เป็นไปอย่างเข้มข้น โดยเฉพาะในช่วงรัชกาลที่ 5-6 จนนำไปสู่ความขัดแย้งกับพระสงฆ์ท้องถิ่นเพราะนโยบายรัฐมีความขัดแย้งและเป็นไปในลักษณะการทำลายวัฒนธรรมท้องถิ่น (สุลักษณ์ ศิวรักษ์ 2547 : 57) ซึ่งมีแนวคิดแบบท้องถิ่นนิยมทางวัฒนธรรมแบบอีสาน รวมถึงความขัดแย้งกับพระสงฆ์วัดป่าด้วยกัน ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มวัดป่าสายอุดมการณ์รัฐ และกลุ่มวัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนา นำไปสู่การช่วงชิงพื้นที่ในภาคอีสานของพระสงฆ์วัดป่า การใช้กลไกอำนาจรัฐในการจัดการ

พระสงฆ์วัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนาเพื่อตั้งเข้ามาสู่กระบวนการทำงานภายใต้อุดมการณ์รัฐ ทำให้เกิดการช่วงชิงพื้นที่ด้วยการสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มวัดป่าสายอุดมการณ์ศาสนาขึ้นมา ต่อรองกับอำนาจรัฐ ซึ่งปะทะกันระหว่างอุดมการณ์เชิงครอบงำกับอุดมการณ์อื่น ๆ ที่หลากหลาย สอดคล้องกับมิเชล ฟูกูต์ (อ้างในธีรยุทธ บุญมี 2551 : 182) ที่กล่าวว่า “ที่ใดมีอำนาจ ที่นั่น ก็มีการต่อต้าน” ฟูกูต์เสนอว่าการกำกับพฤติกรรมในขณะที่มีการใช้อำนาจ อาจจะถูกแทนที่ โดยปฏิกริยาเชิงปฏิบัติซึ่งสำแดงออกมาอย่างเสรีได้ เพราะการต่อต้านอำนาจเป็นธรรมชาติ ของมนุษย์ ท่ามกลางการต่อต้านอำนาจรัฐกลุ่มพระสงฆ์ในท้องถิ่นและพระวัดป่าอีสาน สายอุดมการณ์ศาสนาพยายามจะสถาปนาตัวตนเป็นอัตบุคคล (Subjects) ผ่าน “ปฏิบัติการ ทางอุดมการณ์” (Ideological Practice) (Gramsci 1971 : 124) แบบพระวัดป่าอีสาน ที่มุ่งบรรลุดรรชนีด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อช่วงชิงพื้นที่อีสานด้วยแนวคิดผสมผสาน แบบท้องถิ่นนิยม ชิกษารุ ทานาเบ (2555 : 32-33) กล่าวว่า การปะทะกันระหว่างสองอุดมการณ์ อาจแปรเปลี่ยนเป็นอำนาจใหม่หลังจากได้เชื่อมประสานกับภาวะผู้นำทางการเมือง สอดคล้อง กับงานของ Keyes (2556 : 48-49) ที่มองว่า ผลกระทบจากการเข้ามาควบคุมโดยตรงของไทย ภาคกลาง ทำให้ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มมีทัศนคติที่สะท้อนกับความคลุมเครือต่อวัฒนธรรม ไทยภาคกลาง คนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกิดตระหนักว่า วัฒนธรรมและคุณค่าท้องถิ่น ของพวกเขานั้น เป็นสิ่งที่ประชาชนส่วนใหญ่ในภาคนี้มีส่วนร่วมกัน การตระหนักในเรื่องนี้ไม่ได้เป็น ผลตามมาจากความพยายามสร้างเสริมอำนาจและการควบคุมจากรัฐไทยในทันทีทันใด หากแต่ร่องรอยแรก ๆ ของการรวมผลประโยชน์ระดับท้องถิ่นให้กลายเป็นผลประโยชน์ระดับภาค ปรากฏชัดขึ้นจากการทำกิจกรรมทางการเมืองของบรรดาสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจาก ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

อย่างไรก็ตาม การประนีประนอมภายใต้เงื่อนไขบริบทของอีสานที่เปลี่ยนแปลง นำไปสู่ การคลี่คลายความขัดแย้งที่รุนแรง เมื่อรัฐได้ปรับเปลี่ยนนโยบายทางการเมืองการปกครองผ่านพระราช บัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ที่สามารถควบคุมอำนาจได้เบ็ดเสร็จ ความเข้มข้น ในการเคลื่อนไหวทางอุดมการณ์ศาสนา ก็เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขทางบ้านเมือง วัดทั้งหมด นิิกายและธรรมยุติกนิกายได้กลายเป็นระบบราชการ พระสังฆาธิการกลายเป็นคนของหลวง เมื่อวัดทั้งหมดเป็นของรัฐ พระสงฆ์กลุ่มต่าง ๆ ก็ปรับตัวและเคลื่อนไหวในลักษณะที่มีอุดมการณ์ ทางศาสนาภายใต้การควบคุมให้เป็นไปตามอุดมการณ์รัฐส่งผลให้เกิดอัตลักษณ์ใหม่ของพระสงฆ์ โดยเฉพาะพระสงฆ์สายวัดป่าอีสานภายใต้รัฐไทยสมัยใหม่

เอกสารอ้างอิง

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. **อัตโนประวัติพระราชนิเวศรังสี**. พิมพ์ครั้งที่ 12 ที่ระลึกคล้ายวันเกิด และฉลองสมณศักดิ์ 26 เมษายน 2534. กรุงเทพฯ: ป.สัมพันธ์พาณิชย์, 2534. กรมการศาสนา. **ประวัติพระพุทธศาสนาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี**. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา, 2526.

ซิเกฮารุ ทานาเบ. **พิธีกรรมและปฏิบัติการในสังคมชาวนาภาคเหนือของประเทศไทย**. ขวัญชีวัน บัวแดง และคณะ แปล. เชียงใหม่: ศูนย์ศึกษาชาติพันธุ์ และการพัฒนา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2555.

เต็ม วิภาคย์พจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2546.

ธีรยุทธ บุญมี. **มิเชล ฟูโกต์ (Michel Foucault)**. กรุงเทพฯ: วิชาฯ, 2551.

นภนาท อนุพงศ์พัฒน์. **ผลกระทบของพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ต่อการปกครองคณะสงฆ์ไทย**. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2546.

ประจวบ แสนกลาง. **บทบาทของพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระที่มีต่อสังคมอีสานเหนือ : ศึกษากรณีสายพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต พ.ศ. 2436-2529**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2531.

เปรมวิทย์ ท่อแก้ว. **การก่อตั้งและขยายวงค์ของธรรมยุติกนิกายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (พ.ศ. 2394-2473)**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

พระมหาบัว ญาณสมปนโน. **พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ**. กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์ 50. 2550.

พระสุตใจ พันตมโน และคณะ. **ญาณสัมปັນธมมานุสรณ์**. อนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงถวายแด่พระสรีระสังขารพระธรรมวิสุทธิมงคล (หลวงตามหาบัว ญาณสัมปันโน) ณ เมรุชั่วคราว วัดเกษตรศิลปคุณ (วัดป่าบ้านตาด) ตำบลบ้านตาด อำเภอเมืองอุดรธานี จังหวัดอุดรธานี. วันที่ 5 มีนาคม พุทธศักราช 2554.

พระพรหมมุนี (อ้วน ติสโส). **ที่ระลึกในงานผูกพัทธสีมาและฉลองพระอุโบสถวัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี พ.ศ. 2479**.

ยูคิโอะ ฮายาชิ. **พุทธศาสนาเชิงปฏิบัติของคนไทยอีสาน ศาสนาในความเป็นภูมิภาค**. พินิจ ลาภธนานนท์ แปล. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554.

ศรีสุพร ช่วงสกุล. **ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. 2368-พ.ศ. 2464)**. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2530.

สุลักษณ์ ศิวรักษ์. **หันทงจักรเป็นดอกบัว**. กรุงเทพฯ: ส่องสยาม. 2547.

Keyes. F. Charles. **Isan : Regionalism in Northeastern Thailand**. รัตนา โตสกุล แปล. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์. 2556.

Kamala Tiyavanich. **Forest Recollections Wandering Monks in Twentyeth-century Thailand**. Chiang Mai: Silkworm Books. 1997.

Gramsci. Antonio. **The Intellectuals Selections form the Prison Notebooks of Antonio Gramsci**. Q. Hoare and G. Nowell-Smith (eds.). London: Lawrence and Wishart, 1971.

Keyes. F. Charles. **Pheasant and Nation A Thai-Lao Village in A Thai State**. A Thesis Presented to the Faculty of the Graduate School of Cornell University for the Degree of Doctor of Philosophy, 1996.

Tambiah. S.J. **Buddhism and the Spirit Cults in North-east Thailand**. London: Cambridge University, 1980.

Tylor J.L. (1996). **Forest monks and the Nation-State An Anthropological and Historical Study in Northeastern Thailand**. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1996.

Wyatt. K. David. **Studies on Thai History**. Chiang Mai: Silkworm Books, 2004

อ้างอิงจากเว็บไซต์

สุรพศ ทวีศักดิ์. **มายาคติ ‘พระสงฆ์อยู่เหนือการเมือง’ ตามทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)** สืบค้นเมื่อวันที่ 23 มิถุนายน 2558 จาก <http://prachatai.com/journal/2014/10/56277>

พระอาจารย์ดี ฉนโน. สืบค้นเมื่อวันที่ 3 กรกฎาคม 2558 จาก https://www.facebook.com/permalink.php?id=314262148772547&story_fbid=314264245439004

<http://www.jariyatam.com/th/thai-superme-patriarch/somdet-10-/310>

สืบค้นเมื่อวันที่ 12 มิถุนายน 2558

การสัมภาษณ์

พระวิศักรดี จิตฺตมโม. ประวัติพระอุบาลีคุณูปมาจารย์. (สัมภาษณ์). พระภิกษุสังกัดวัดสิริจันโท
บ้านหนองไหล่ ต.หนองขอน อ.เมือง จ.อุบลราชธานี. 9 มีนาคม 2558.

เรืองเดช เขจรศาสตร์. บทบาทของพระวัดป่าในลุ่มแม่น้ำโขง. (สัมภาษณ์). นักวิชาการอิสระ
ด้านพุทธศาสนา; 10 มีนาคม 2558.